

Н. В. Михальченко

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та інклюзивної освіти
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

Р. П. Вдовиченко

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та інклюзивної освіти
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ НЕГАТИВНИХ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ ПАТРІОТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ ОСОБИСТОСТІ В СІМ'Ї

У статті проаналізовано наукові підходи до визначення негативних чинників розвитку патріотичної рефлексії в сім'ї. Розглянуто суб'єктивні та об'єктивні детермінанти розвитку патріотичної рефлексії особистості. На початковому етапі був проведений констатувальний експеримент, де була вивчена самооцінка студентами чинників, які деструктивно позначилися на формуванні патріотичних якостей особистості у сім'ї. Серед головних негативних чинників визначено низьке матеріальне забезпечення сім'ї, неблагополуччя сім'ї та слабкість психолого-педагогічної позиції батьків.

Ключові слова: сім'я, сімейні цінності, ціннісні орієнтації, детермінанти розвитку особистості, рефлексія, патріотична рефлексія.

Постановка проблеми. Наш час вимагає відродження і розвитку української національної системи освіти і виховання. Сучасна психологічна наука безперервно повинна еволюціонувати, набувати дедалі глибшого патріотичного змісту і характеру. Демократична розбудова української держави ставить на порядок денний надзвичайно важливе й невідкладне завдання – виховання справжнього громадянина і патріота рідної землі.

Для відродження української нації та розвитку її духовності, патріотизму необхідні зміни у змісті та спрямуванні виховних технологій, акцентування на розвитку патріотичної самосвідомості особистості. Кризові явища, що проявились у перехідний період в українському суспільстві, зумовлені значною мірою кризою патріотичної свідомості його громадян, вимагають відновлення української ментальності, формування моральних цінностей та ідеалів.

Сьогодні виникла нагальна необхідність створення сприятливих умов для оволодіння підростаючою особистістю досвідом здійснення самоперетворювальних змін, саморозвитку патріотизму, що можливо, на нашу думку, на основі рефлексії особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування патріотичної рефлексії особистості пов'язано з осмисленням наукового доробку, який внесли в дослідження загальнотеоретичних і методологічних проблем психології Б.Г. Ананьєв, Р. Бернс, Л.І. Божович, А. Валлон, Д.Б. Ельконін, І.С. Кон, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко, К. Роджерс, а також з дослідженням проблем національної ідентифікації,

духовності особистості у психологічній, філософсько-етичній літературі, які провели М.О. Бердяєв, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, М.С. Грушевський, Ю.Д. Руденко, А. Шопенгауер, В.О. Сухомлинський, К.Д. Ушинський.

Одноставно надаючи вихованню любові до Батьківщини пріоритетного значення, вітчизняні педагоги Г.В. Ващенко, О.І. Вишневський, С.Ф. Русова, М.Г. Стельмахович, В.О. Сухомлинський вбачають джерела патріотизму в любові до рідної сім'ї, природи, мови, культури, навчального закладу, міста (села) тощо.

В окремих дослідженнях розглядаються деякі питання щодо зазначеної проблеми, зокрема, поняття «національної рефлексії» (М.А. Шугай), поняття комунікативних практик та стратегії соціальної взаємодії в контексті громадянської та національної самоідентифікації студентської молоді (С.І. Позняк), виховання національно-патріотичних почуттів у дошкільників засобами національної символіки (К.В. Мазур), моральної саморегуляції (О.С. Безверхий), рефлексії підлітків (О.В. Савицька), рефлексії процесу навчання (Л.М. Співак), патріотичної рефлексії молодших школярів (Н.В. Михальченко).

Мета статті. Головною метою цієї роботи є проведення психологічного аналізу чинників, які негативно впливають на розвиток патріотичної рефлексії особистості в сім'ї.

Виклад основного матеріалу. Підростаючому поколінню потрібно оволодіти не лише системою наукових знань, а насамперед цілісною національною культурою, духовністю, патріотичним покликанням. Висока ефективність навчально-ви-

ховного процесу значною мірою залежить від тих ідейних засад, на яких ґрунтується зміст освіти, здійснюється формування підростаючих поколінь.

Велику увагу для визначення феномену патріотичної рефлексії треба приділити ціннісним орієнтаціям особистості. В психологічному аспекті проблему становлення ціннісної сфери особистості розробляли Л.Е. Орбан-Лембрик [6], І.С. Буллах [2], К.О. Островська [5], П.В. Лушин [3].

Як зазначила Л.Е. Орбан-Лембрик, ціннісно-сміслова сфера – складне цілісне утворення, представлене передусім ціннісними орієнтаціями, які формуються в процесі засвоєння соціального досвіду, виявляються у меті, ідеалах, переконаннях, інтересах і є важливим чинником соціальної регуляції взаємин людей і поведінки індивіда [6, с. 84]. Ціннісні орієнтації – це важливі елементи структури особистості. Вони реалізуються у спрямованості інтересів і потреб особистості на певну ієрархію життєвих цінностей, у схильності надавати перевагу одним цінностям і заперечувати інші. Треба зазначити, що у спілкуванні та взаємодії ціннісні орієнтації тісно пов'язані з пізнавальними та вольовими особливостями комунікативного процесу, утворюють змістовий аспект спрямованості особистості і виражають її готовність, внутрішню основу ставлення до дійсності.

Оскільки орієнтація на ту чи іншу систему цінностей зумовлює характер розвитку особистості, цілеспрямоване формування ціннісного ставлення до дійсності посідає одне з найважливіших місць в системі патріотичного виховання та формування патріотичної рефлексії.

Однією з суттєвих ознак психічного розвитку особистості є подальше становлення самосвідомості, яке виявляється у диференціації її внутрішньої структури, ускладненні змістовного наповнення та зміні функціональної ролі у процесах регуляції та саморегуляції. У зрілому юнацькому віці, на думку М.В. Савчина [7, с. 261], становлення самосвідомості зумовлюється внутрішніми суперечностями особистості.

У структурі самосвідомості особистості формуються три провідні компоненти: образ «Я», самооцінка та ціннісні орієнтації. Наступні три компоненти забезпечують рівень сформованості самосвідомості, яка своєю чергою є основою для формування та розвитку рефлексії.

І.Д. Бех у своїх наукових дослідженнях дійшов висновку, що «патріотизм – це особливе, тобто безумовне і високосміслове почуття-цінність, яке характеризує ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави та до самої себе» [1, с. 151].

Патріотична рефлексія – це самоусвідомлення (самооцінка, самопізнання, саморозуміння, самовідчуття) людиною душевного стану, своїх вчинків, самоаналіз та сприйняття спільних психологічних особливостей менталітету, осмислення свого

минулого, нинішнього і майбутнього та приналежності до своєї нації, до свого народу [4, с. 154].

В Миколаївському національному університеті імені В.О. Сухомлинського вже третій рік поспіль на факультеті дошкільної та початкової освіти серед магістрів другого року навчання впроваджується авторська програма «Національно-патріотичне виховання в закладах освіти». Курс «Національно-патріотичне виховання в закладах освіти» є однією з вибіркових навчальних дисциплін, яка належить до циклу вільного вибору студентів. Інтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, – європоцентричність, пробудження громадянської і громадської ініціативи, виникнення різних громадських рухів, розповсюдження волонтерської діяльності – накладаються на технологічну і комунікативну глобалізацію, а міграційні зміни всередині суспільства, ідентифікаційні і реідентифікаційні процеси в особистісному розвитку кожного українця відбуваються на тлі сплеску інтересу і прояву патріотичних почуттів і нових ставлень до історії, культури, релігії, традицій і звичаїв українського народу [8, с. 266]. Тому нині, як ніколи, потрібні нові підходи і нові шляхи до виховання патріотизму як почуття і як базової якості особистості.

Пізня юність характеризується новою соціальною ситуацією розвитку, центром якої є перехід до самостійного життя. Продовжується інтенсивний розвиток самосвідомості, рефлексії, ідентичності, молоді люди самовизначаються в системі патріотичних цінностей, моральних принципів, норм і правил поведінки, усвідомлюють особисту соціальну відповідальність [7, с. 257].

Вищий навчальний заклад є найважливішим етапом освоєння професії, початком професійного становлення. Становлення ідентичності тісно пов'язане з рефлексією, детермінованою передусім когнітивними новоутвореннями, зміною соціальних стосунків, потребою подолання внутрішніх конфліктів. З її допомогою відбувається реалізація потреби в самоусвідомленні, зумовленої суперечностями між уявленнями про себе, що існували в ранній юності, прагненнями самоствердження, незалежності, пошуку реалістичного погляду на світ і на себе.

На наш погляд, великого значення у розвитку патріотичної рефлексії особистості пізньої юності в умовах здобуття вищої освіти набувають саме об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. До об'єктивних чинників належать макросоціальні і мікросоціальні умови та психосоматичні чинники. Макросоціальними умовами є рівень економічного та культурного розвитку суспільства, існуюча система освіти, рівень соціальної турботи про студента, національно-патріотичні традиції виховання тощо. Мікросоціальні умови – це малі групи (сім'я, студентська академічна група), характер

спілкування в них, взаємодія, патріотичні цінності, які вони культивують. До психосоматичних чинників належать генотип, особливості пренатального, натального і постнатального розвитку особистості, стан її здоров'я. Значною мірою суб'єктивні чинники залежать від об'єктивних і зумовлюють внутрішню логіку розвитку та саморозвитку. До них належать активність особистості студента (поведінка, діяльність, спілкування, пізнання, самопізнання, трансцендентация), особливості спонукальної (мотиваційної) сфери, свідомості, рефлексії та самосвідомості.

В зрілому юнацькому віці спільна діяльність викладачів та студентів, яка спрямована на формування патріотичної рефлексії, повинна реалізувати наступні ціннісні орієнтири:

1. Патріотичну свідомість та самосвідомість, патріотичне виховання громадянина, на основі традицій, досвіду старших поколінь, любові до природи, рідної землі, до свого народу.

2. Готовність до праці в ім'я України, освоєння національних цінностей (мови, території, культури), відчуття своєї причетності до розбудови держави.

3. Патріотизм, що сприяє утвердженню патріотичної гідності, залученню до практичних справ розбудови державності, формуванню почуття гідності й гордості за свою Батьківщину.

В межах виконання науково-дослідної теми «Військово-патріотичне виховання молоді в освітньо-виховному просторі університету» нами було проведено констатувальний експеримент на базі Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського з метою визначення детермінантів, які негативно вплинули на розвиток патріотичної рефлексії особистості в сім'ї. На початковому етапі була вивчена самооцінка студентами чинників, які деструктивно позначилися на формуванні патріотичних якостей особистості у сім'ї. Студенти факультету дошкільної та початкової освіти, які брали участь у дослідженні, відзначались неоднорідністю за успішністю, поведінковими

реакціями, швидкістю виконання поставлених завдань. Серед досліджуваних основну частку, а це 63%, склали студенти з повних сімей.

Обробка результатів дослідження включала якісний та кількісний аналіз виявлених особливостей, визначення достовірних відмінностей у прояві психологічних характеристик особистості, які мають значення для вибору подальшої психолого-педагогічної роботи щодо розвитку патріотичної рефлексії особистості в умовах здобуття вищої освіти.

Психодіагностика самооцінки студентами чинників, які негативно вплинули на розвиток патріотичної рефлексії особистості в сім'ї, була проведена за допомогою методу опитування.

У психодіагностиці прийняли участь групи перших, других, третіх та четвертих курсів факультету дошкільної та початкової освіти Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського, загальною кількістю 320 осіб.

Дослідження було спрямовано на самооцінку студентами чинників, які негативно впливають на розвиток патріотичної рефлексії особистості в сім'ї. Так, в ході проведення методу опитування, студентам було запропоновано назвати причини, що деструктивно позначаються на вихованні патріотизму, і як наслідок низький розвиток патріотичної рефлексії особистості в сім'ї. Серед цілої низки чинників, які найбільше дають негативні наслідки розвитку патріотичної рефлексії особистості в сім'ї, виокремлені наступні: неповнота сім'ї, низький рівень її матеріального благополуччя, негативний психологічний клімат в родині, слабкість психолого-педагогічної позиції батьків, відсутність єдиних вимог обох батьків та інші. Результати опитування студентів представлені в таблиці 1.

Загалом, як видно з таблиці 1.1, найбільшу вагомість серед негативних чинників, що деструктивно впливають на рівень розвитку патріотичної рефлексії особистості в сім'ї, на думку майбутніх фахівців з дошкільної та початкової освіти, має

Таблиця 1

Чинники негативного впливу на розвиток патріотичної рефлексії особистості у сім'ї

Категорія студентів	Студенти першого курсу (n = 82)		Студенти другого курсу (n = 78)		Студенти третього курсу (n = 84)		Студенти четвертого курсу (n = 76)		Разом, студенти першого, другого, третього та четвертого курсів (n = 320)	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Низьке матеріальне забезпечення сім'ї	26	31,71	22	28,21	28	33,33	24	31,58	100	31,24
Неблагополуччя сім'ї	18	21,95	11	14,10	16	19,05	18	23,68	63	19,69
Неповна сім'я	15	18,29	9	11,54	8	9,52	2	2,63	34	10,63
Слабкість психолого-педагогічної позиції батьків	12	14,64	19	24,36	13	15,48	16	21,06	60	18,75
Відсутність єдиних вимог у вихованні	8	9,75	14	17,95	14	16,67	10	13,16	46	14,38
Інші причини	3	3,66	3	3,84	5	5,95	6	7,89	17	5,31

низьке матеріальне забезпечення сім'ї (31,24%). Крім того, студенти визначили неблагополуччя сім'ї (19,69%), слабкість психолого-педагогічної позиції батьків (18,75%), відсутність єдиних вимог у вихованні (14,38%), неповна сім'я (10,63%), інші причини (5,31%).

Студенти першого курсу факультету дошкільної та початкової освіти серед чинників, які негативно впливають на розвиток патріотичної рефлексії в сім'ї, визначили низьке матеріальне забезпечення сім'ї (31,71%), неблагополуччя сім'ї (21,95%), неповна сім'я (18,29%).

Студенти другого курсу надали перевагу наступним чинникам: низьке матеріальне забезпечення сім'ї (28,21%), слабкість психолого-педагогічної позиції батьків (24,36%), відсутність єдиних вимог у вихованні (17,95%).

Студенти третього курсу визначили наступні чинники: низьке матеріальне забезпечення сім'ї (33,33%), неблагополуччя сім'ї (19,05%), відсутність єдиних вимог у вихованні (16,67%).

Студенти четвертого курсу визначили наступні чинники: низьке матеріальне забезпечення сім'ї (31,58%), неблагополуччя сім'ї (23,68%), слабкість психолого-педагогічної позиції батьків (21,06%).

Молоде покоління боляче реагує на конфлікти в сім'ї, які пов'язані з матеріальними та фінансовими проблемами батьків. На думку студентів, недостатнє матеріальне забезпечення сім'ї детермінує зниження патріотичних почуттів особистості, тому більшість респондентів надали перевагу саме цьому чиннику як негативному.

На другому місці за вагомістю негативного впливу на патріотичну самосвідомість особистості знаходиться, на думку респондентів, загальне благополуччя сім'ї, яке залежить не лише від матеріального забезпечення, а й від особливостей взаємин, спілкування, традицій в сім'ї, від ставлення її членів до держави, історії України, політичних, економічних змін тощо.

На третє місце майбутні фахівці з дошкільної та початкової освіти ставлять слабкість психолого-педагогічної позиції батьків. Особистісні проблеми батьків позначаються на відносинах з дитиною, збільшенні крайнощів виховання і використання дитини як джерела своїх внутрішніх проблем, тим самим викликаючи складності її психічного й особистісного розвитку. На жаль, відсутність належного рівня розвитку психолого-педагогічної культури батьків призводить до слабкості психолого-педагогічної позиції у вихованні, що негативно позначається на розвитку основних позицій у формуванні патріотичної рефлексії дитини.

На четвертому місці за вагомістю негативного впливу на патріотичну рефлексію особистості знаходиться відсутність єдиних вимог у вихованні дитини в сім'ї. Виховання дитини в сім'ї – це складний психолого-педагогічний процес, який

у разі дотримання певних умов може бути таким, що приносить радість і насолоду. Він містить вплив усієї атмосфери і мікроклімату сім'ї на формування особистості дитини. На жаль, відсутність єдиних вимог у вихованні має негативні наслідки.

На п'яте місце студенти ставлять неповну сім'ю як один з чинників, який негативно позначається на формуванні патріотичної рефлексії молоді. Особливо за відсутності у сім'ї з огляду на різні причини чоловіка. Незадоволення матеріальних потреб зазвичай призводить до прояву у них станів агресивності, жорстокості, несправедливості.

Серед інших причин були названі наступні: авторитарний стиль виховання в родині, відсутність традицій та звичаїв у сім'ї.

Таким чином, до об'єктивних чинників розвитку патріотичної рефлексії особистості належать мікросоціальні умови, а саме сім'я як мала група. Психологічний клімат, стосунки в сім'ї накладають відбиток на все життя людини, оскільки їх вплив пов'язаний, по-перше, із сильними емоційними переживаннями, по-друге, вони більш-менш стабільні, по-третє, в них закладаються підвалини характеру особистості, формується система всіх патріотичних ставлень дитини: до суспільства, до праці, до інших людей, до захисту держави тощо. Процес формування сімейних цінностей, ціннісних орієнтацій у родині – найважливіший показник патріотичного та морально-правового становлення всього суспільства.

Висновки і пропозиції. Результати дослідження з вивчення чинників, які негативно впливають на розвиток патріотичної рефлексії особистості в сім'ї, дозволили зробити наступні висновки.

Великого значення в формуванні патріотичної рефлексії особистості набувають сімейні цінності, родинні виховні традиції, звичаї, обряди. Сім'я є не тільки важливим, діючим інститутом патріотичного виховання, а й головним соціальним фактором формування патріотичної рефлексії особистості.

Серед цілої низки чинників, які дають найбільш негативні наслідки розвитку патріотичної рефлексії особистості в сім'ї, студентами виокремлено наступні: низький рівень матеріального благополуччя сім'ї (31,24%), неблагополуччя в сім'ї (19,69%), слабкість психолого-педагогічної позиції батьків (18,75%), відсутність єдиних вимог обох батьків у вихованні (14,38%), неповна сім'я (10,63%), інші причини (5,31%).

Серед інших причин були названі наступні: авторитарний стиль виховання в родині, відсутність традицій та звичаїв у сім'ї.

Результати констатувального експерименту свідчать про те, що як в умовах вищого навчального закладу, так і в умовах сім'ї ще не використані всі резерви для формування особистості патріота-громадянина України. У зв'язку з цим виникає необхідність створення науково-обґрунтованої

програми цілеспрямованого розвитку патріотичної рефлексії особистості пізньої юності в умовах освітньо-виховного простору університету. Надалі наше дослідження буде спрямоване на вивчення складників патріотичної рефлексії особистості пізньої юності.

Література:

1. Бех І.Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. Чернівці : Букрек, 2015. Т. 1. 640 с.
2. Булах І.С., Кулагіна Л.М. Особливості соціального вибору ціннісних орієнтацій у підлітків. *Ціннісні орієнтації в громадянському становленні особистості. Науково-методичний збірник*. Дрогобич : Відродження, 1998. С. 46–51.
3. Лушин П.В. Психологія личностного изменения. Кировоград : ООО Имекс ЛТД, 2002. 360 с.
4. Михальченко Н.В. Патріотична рефлексія як новоутворення молодшого шкільного віку. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського: збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки»/ з наук. ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової*. Миколаїв : МНУ ім. В.О.Сухомлинського, 2014. № 2. 13 (109). С. 151–156.
5. Островська К.О. Взаємозалежність самооцінки та ціннісних орієнтацій молодших школярів. *Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики*. Київ : Запоріжжя ; Одеса, 2002. Вип. 15. С. 117–123.
6. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посібник. Київ : Академвидав, 2003. 448 с.
7. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2005. 360 с.
8. Mykhalchenko N.V. The role of ukrainian symbol and folklore in the development of patriotic reflection of personality/ Imperatives of civil society development in promoting national competitiveness: Volume II, December 13-14, 2018. Batumi, Georgia : Publishing House, Kalmosani, 2018. p. 266–269.

Михальченко Н. В., Вдовиченко Р. П. Психологический анализ негативных факторов развития патриотической рефлексии в семье

В статье проанализированы научные подходы к определению негативных факторов развития патриотической рефлексии в семье. Рассмотрены субъективные и объективные детерминанты развития патриотической рефлексии личности. На начальном этапе был проведен констатирующий эксперимент, где была изучена самооценка студентами факторов, которые деструктивно сказались на формировании патриотических качеств личности в семье. Среди главных негативных факторов определено низкое материальное обеспечение семьи, неблагополучие семьи и слабость психолого-педагогической позиции родителей.

Ключевые слова: семья, семейные ценности, ценностные ориентации, детерминанты развития личности, рефлексия, патриотическая рефлексия.

Mykhalchenko N. V., Vdovychenko R. P. Psychological analysis of negative factors in the development of patriotic reflection in the family

The article analyzes the scientific approaches to the definition of negative factors in the development of patriotic reflection in the family. The subjective and objective determinants of patriotic personality reflection are considered. At the initial stage, a confirmatory experiment was conducted, where students' self-esteem of factors that were destructively affected by the formation of patriotic qualities of the individual in the family was studied. Among the main negative factors is the low material support of the family, the family's disadvantages and the weakness of the psychological and pedagogical position of parents.

Key words: family, family values, value orientations, determinants of personality development, reflection, patriotic reflection.